

О ПРОМЕНИ ПРЕБИВАЛИШТА (*DOMICILIUM*) У РИМСКОМ ПРАВУ

Апстракт: Предмет истраживања је конституција императора Александра Севера С.10.40.2pr у којој се расправља да ли лице које се одселило у град Лаодикеју, који се може идентификовати са Лаодикејом у Сирији (данашњом Латакијом), ради студија има пребивалиште у месту студирања? Одговор императора је, да на основу једне раније одлуке Императора Хадријана, лице које се преселило у други град ради студија нема тамо домицил (*domicilium*), осим ако је у њему провело најмање десет година. Аутор анализира наведену конституцију у светлу услова и последица промене пребивалишта у римском праву у епохи Севера, узимајући посебно у обзир напоре које су власти предузимале ради ограничење слободе промене пребивалишта становништва услед економске кризе.

Кључне речи: стари Рим, право, римско право, пребивалиште, *domicilium*, промена пребивалишта, боравиште, *habitatio*.

1. Увод

C.10.40.2pr. ALEX. *Hec ipsi, qui studiorum causa aliquo loci morantur, domicilium ibi habere creduntur, nisi decem annis transactis eo loci sedes sibi constituerunt, secundum epistulam Divi Hadriani, nec pater, qui propter filium studentem frequentius ad eum comitat. 1. Sed si alii rationibus domicilium in splendidissima civitate laodicenorum habere probatus fueris, mendacium, quo minus muneribus fungaris, non proderit.* ALEX. A. CRISPO.¹

Текст који смо навели представља конституцију (указ) императора Александра Севера, по свему судећи рескрипт,² упућен извесном Криспу. Није лако реконструисати питање које је грађанин поставио царској канцеларији, али изгледа да је оно гласило отприлике овако: да ли се сматра да лице које ради студија борави у неком граду има у том граду пребивалиште односно домицил, и да ли се исти

¹ C.10.40.2pr. Александар (Север): Они сами, који ради студија бораве на неком месту, не сматра се да тамо имају домицил, осим ако су провевши десет година на том месту себи успоставили резиденцију, према епистоли Божанској Хадријана, (оца) као ни оца, који ради сина студента често иде к њему. 1. Али ако се докаже да неко из других разлога има домицил у највеличанственијем Граду Лаодичана, лаж, којом жели да избегне вршење јавних дужности, неће му користити. Александар (Север), Криспу.

² тј. одговор грађанину који се обратио царској канцеларији, како би у складу са правом требало решити његов случај?

протеже и на оца који често борави с њиме? Из императорог одговора сазнајемо да се конкретно питање односило на особу која је боравила у граду Лаодикеји.

Император је одговорио, цитирајући извесну конституцију коју је раније донео император Хадријан, да се не сматра да је лице које у неком месту борави ради студија установило у њему домицил, осим ако у њему борави десет година и установи тамо трајно место боравка, и да се у сваком случају не сматра да отац који га често посећује тамо има пребивалиште. Затим, император готово претећи додаје, чак и уз испуњење ових услова неће се сматрати да постоји домицил ако се докаже да је лице у питању боравило у Лаодикеји не ради студија него ради избегавања јавних дужности!

Много тога међутим остаје нејасно. Ко је био Крисп и о којој Лаодикеји је реч, од више градова који су носили то име? Који су услови за заснивање домицила потребни и зашто је потребно да прође десет година у овом случају? И какво је то избегавање јавних дужности које Император у рескрипту спомиње? У наставку текста покушаћемо да понудимо могуће одговоре на ова питања.

2. Историјски и текстуални контекст конституције С.10.40.2пр.

Конституција о којој је реч сачувана је у десетом поглављу четрдесете књиге Јустинијановог Кодекса, *De incolis et ubi quis domicilium habere videtur et de his qui studiorum causa in alia civitate degunt* (О ситановницима и ње се сматра да неко има пребивалиште и о онима који ради студија бораве у другом граду). Издата је од императора Александра Севера, непознатог датума, и упућена је извесном Криспу, чији идентитет није изванредно познат. Једино можемо рећи да у питању био римски грађанин, и да Крисп вероватно или сам студент који је студирао у Лаодикеји, или његов отац. Он је морао бити из релативно имућне породице која је могла да допусти својим члановима да студирају у другом граду, и највероватније је, како ћемо касније видети, припадао сталежу декуриона. Крисп (*Crispus*) није чест когномен. У току римске историје налазимо га неколико пута,³ али једина историјски позната личност под овим именом која би се можда могла хронолошки и географски довести у везу са Криспом из конституције С.10.40.2пр као његов могући рођак је преторијански трибун Јулије Крисп којег је Септимије Север осудио на смрт за време рата против Парћана (Dio Cassius, *Historia romana*, 1.35.10). Ипак, ово остаје гола претпоставка. Нема доказа да наш Крисп има са њиме било какве везе.

У конституцији се спомиње град по имену Лаодикеја односно Лаодикија (*Laodicea*; у неким текстовима и *Laodicia*). Будући да је Лаодика било често име селеукидских краљица и принцеза, на Блиском Истоку било је доста градова основаних или обновљених од стране Селеукида који су у њихову част дуже или краће време носили ово име, многи још и у римско доба.⁴ Свакако најпознатија

³ Свакако најпознатији Римљани са овим именом су Флавије Јулије Крисп, тетрарх из четвртог века, и Гај Салустије Крисп, историчар и политичар из првог века п. н. е.

⁴ Нпр. *Laodicea Pontica* (данашњи Ладик) и *Laodicea Combusta* у Малој Азији, *Laodicea ad Libanum* и

Лаодикеја је она на Лику (*Laodicea ad Lycum*) у Малој Азији, која се помиње у Откровењу као једна од Седам цркава Азије, веома богат и просперитетан град који би савршено одговарао као место за студије, између осталог и зато што је био центар филозофије.⁵ Но, изгледа да је у нашем тексту у питању друга Лаодикеја: *Laodice ad Mare*, лука Антиохије, данашња Латакија у Сирији. Мада просперитетан град, она није била на гласу као значајан научни центар.⁶ Сам император као да сумња да је лице у питању тамо заиста отишло ради студија, и сугерише другу могућност: да се ради о покушају избегавања пореских обавеза. Наиме, Лаодикеја у Сирији била је један у низу градова Сирије којима је Септимије Север, у знак захвалности за подршку коју су му пружили у грађанском рату, доделио италско право (*ius italicum*), односно ослобођење од пореза, као што сведоче следећи пасуси из Дигеста.

D.50.15.1.3 Ulpianus libro primo de censibus *Est et Laodicena colonia in Syria Coele, cui divus Severus ius Italicum ob belli civilis merita concessit...*⁷

D.50.15.8.3 Paulus libro secundo de censibus *Laodicia in Syria et Berytos in Phoenice iuris Italici sunt et solum earum.*⁸

Ово изгледа да отклања било какву сумњу да се ради о сиријској Лаодикеји, будући да је она једини град под овим називом који је уживао привилегију ослобођења од пореза.

3. Услови за промену домицила студента

Наизглед једноставан правни концепт, пребивалиште (*domicilium*) је од стране римских правника пажљиво елаборирано и регулисано детаљним правилима. Бројни су радови романиста посвећени овом институту римског права у целости, као и они

Laodicea in Phoenicia (данашњи Бејрут) у Сирији, *Laodicea in Media* (данашњи Нахаванд) у Персији, затим градови под овим именом постојали су и у Месопотамији и Грчкој, итд.

⁵ Диоген Лаерџинин каже да су у њему деловали скептички филозофи Антиох и Теод, следбеници Енесидема (Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum*, 9.11.105; 9.12.116). Страбон помиње и друге знамените људе од пера попут ретора Зенона, и каже да се у близини града налазила чувена школа медицине која се заснивала на две различите традиције, једну следбеника Херофила, коју је основао Зеуксид а развио Александар Филалет (познат и као Александар из Лаодикеје), и другу, следбеника Еразистратових метода лечења, коју је установио Хикеј (Strabo, *Geographica*, 12, 16-20).

⁶ Осим епикурејца Филонида из другог века п.н.е (познатог углавном на основу списка *Vita Philonidi*, Р. Нерс. 1044, пронађеног у оквиру колекције епикурејских списа у Вили папируса у Херкуланеуму) и Темисона из Лаодикеје, оснивача методичке школе медицине из првог века п.н.е. (*Pseudo-Galenus*, 14, 4; Plinius, *Naturalis Historia*, 29, 5; Caelius Aurelianus, *De morbis acutis*, 3, 18), Лаодикеја није имала много познатих научника, а није извесно, мада није ни немогуће, да су они установили трајне школе које би деловале у време Севера.

⁷ D.50.15.1.3 Улпијан, из прве књиге о пореским регистрима: *Постоји и колонија Лаодикеја у Коиле Сирији, којој је дожански Север доделио италско право због заслуга у грађанском рату...*

⁸ D.50.15.8.3 Паул, из друге књиге о пореским регистрима: *Лаодикеја у Сирији и Берий у Феникији имају италско право као и њихово земљиште.*

који се баве његовим појединим аспектима.⁹

По преовлађујућем мишљењу романиста, постоје два конститутивна елемента домицила: објективни, чињеница да неко станује у одређеном месту (*habitatio*), и субјективни, воља да се у том месту трајно настани (*animus*).

Дакле, да би неко променио домицил, потребно је најпре да се заиста преселио у друго место, да тамо има боравиште (*habitatio*). Сама изјава о пресељењу није довољна, чак ни када је дата пред надлежним органом. Уколико се лице у питању није доиста преселило у назначено место, његово домицил сматраће се фиктивним.¹⁰ Није неопходно да неко има у власништву кућу или стан у одређеном месту да би се сматрало да има домицил (може да станује и у стану на коме има станарско право, који има у закупу, који му је дат на бесплатно коришћење, итд.), али то није ни довољно да би имао домицил: сама чињеница да поседује стамбени објект у неком месту не значи да тамо има пребивалиште, ако тамо заиста не живи.¹¹

Морамо претпоставити да је наведено лице заиста становало у Лаодикеји. Но, он мора становати трајно, а не привремено у одређеном месту да би тамо имао домицил.

⁹ Од бројне литературе посвећене проблематици домицила у римском праву, видети посебно: Ayiter 1962: 73–84; Burdese 1964: 837–838; Chastagnol 1996; Chastagnol 1997: 43–54; Gaudemet 1984: 7–37; Licandro 1991: 205–263; Licandro 2004; Longo 1955: 269–278; Polak 1946: 251–268; Poma 1998: 135–147; Rizakis 1998: 599–617; Salgado 1980: 495–510; Zilletti 1962: 541–542.

¹⁰ D.50.1.20.

¹¹ Видети посебно следећа два пасуса из Дигеста: D.9.3.1.9 Ulpianus libro vicensimo tertio ad edictum. *Habitare autem dicimus vel in suo vel in conducto vel gratuito. hospes plane non tenebitur, quia non ibi habitat, sed tantisper hospitatur, sed is tenetur, qui hospitium dederit: multum autem interest inter habitatorem et hospitem, quantum interest inter domicilium habitentem et peregrinantem.* (D.9.3.1.9 УЛПИЈАН, из двадесет треће књиге о едикту: „Становати“, пак, кажемо или у свом, или у закупљеном, или у бесплатном. Гости, јасна ствар, неће бити одговорни, будући да на том месту не станују, већ одређено време бивају угоићени, али одговара онај који им је пружио гостопримство; од великог је, наиме, значаја (разлика) између станара и госта, колико је од значаја (и разлика) између оног који има пребивалиште и луталице.); D.50.1.27. Ulpianus libro secundo ad edictum 1 *Si quis negotia sua non in colonia, sed in municipio semper agit, in illo vendit emit contrahit, in eo foro balineo spectaculis utitur, ibi festos dies celebrat, omnibus denique municipii commodis, nullis coloniarum fruitur, ibi magis habere domicilium, quam ubi colendi causa deversatur.* 2 *Celsus libro primo digestorum tractat, si quis instructus sit duobus locis aequaliter neque hic quam illic minus frequenter commoretur: ubi domicilium habeat, ex destinatione animi esse accipiendum. ego dubito, si utrobique destinato sit animo, an possit quis duobus locis domicilium habere. et verum est habere, licet difficile est: quemadmodum difficile est sine domicilio esse quietquam. puto autem et hoc procedere posse, si quis domicilio relicto naviget vel iter faciat, quaerens quo se conferat atque ubi constituat: nam hunc puto sine domicilio esse.* 3 *Domicilium autem habere potest et relegatus eo loci, unde arcetur, ut Marcellus scribit.* (D.50.1.27. Улпијан, из друге књиге о едикту: 1 Ако неко своје послове увек обавља не у колонији, него у муниципији, у њој продаје, купује, закључује уговоре, у њој посећује форум, купатила и представе, тамо слави празничне дане, дакле користи се свим предностима муниципије, а ниједном (предношћу) колоније, он пре тамо има домицил, него онде где сврати ради обраде земље. 2 Целз у првој књизи дигеста расправља, ако се неко подједнако опремио у два места и у овом не борава чешће него у оном; да где он има домицил, треба ценити на основу његове процене. Ја сумњам, ако неко подједнако цени оба места, да може имати домицил на два места. И истина је да може, мада је мало вероватно; као што је исто тако тешко бити без домицила. Мислим ипак да се и то може десити, ако неко напустивши домицил отплови или оде на пут, тражећи где ће се сместити и тамо остати; јер мислим да је он без домицила. 3 Домицил међутим може имати и онај који је прогнан у оном месту, у којем је заточен, како пише Марцел.

Мора постојати субјективни, вољни елемент, воља (*animus*) да се тамо трајно настани.

Изгледа да је став да се пресељење у другом место ради студија не сматра променом пребивалишта био општеприхваћени став римске јуриспруденције,¹² што показује и следећи текст правника Улпијана, савременика и блиског сарадника императора Александра Севера:

D.47.10.5.5 Ulpianus libro quinquagesimo sexto ad edictum Si tamen in fundum alienum, qui domino colebatur, introitum sit, Labeo negat esse actionem domino fundi ex lege Cornelia, quia non possit ubique domicilium habere, hoc est per omnes villas suas. ego puto ad omnem habitationem, in qua pater familias habitat, pertinere hanc legem, licet ibi quis domicilium non habeat. ponamus enim studiorum causa Romae agere: Romae utique domicilium non habet et tamen dicendum est, si vi domus eius introita fuerit, Cornelianam locum habere. tantum igitur ad meritoria vel stabula non pertinebit: ceterum ad hos pertinebit, qui inhabitant non momenti causa, licet ibi domicilium non habeant.¹³

Случај у питању се односи на Корнелијев закон о инјурији (*Lex Cornelia de iniuriis*). У центру расправе је питање примене овог закона у случају недозвољеног упада у туђи стан. У вези са тиме поставља се питање, шта се подразумева под станом? Улпијан цитира Лабеоа, који сматра да нема места примени овог закона ако неко упадне у туђе боравиште (*habitatio*) тј. простор у коме неко борави али нема стално пребивалиште (*domicilium*). Улпијан се са њиме не слаже, и сматра да Закон треба примењивати у сваком случају упада у стамбени простор у коме неко дуже време борави, чак и ако ту нема домицил, која расправа није од значаја са становишта нашег истраживања. Оно што је од значаја за нас је пример који Улпијан наводи: ако је неко у Риму ради студија, он тамо очигледно нема домицил, мада има боравиште, због чега Улпијан сматра да има места примени Корнелијевог закона ако неко неовлашћено уђе у њега. То не значи да је чињеница да студент има боравиште без икаквих правних последица. Напротив, римска јуриспруденција, нарочито она у доба Севера, о томе итекако води рачуна. Како смо видели, стан студента према Улпијану ужива правну заштиту као стамбени простор. Такође, бооравак у другом граду због студија сматра се оправданим разлогом одсуства у судском спору (Улпијан у D.4.6.28pr; Улпијан и Јулијан у D.5.1.18.1). Такође Александар Север се слаже да је узимање новца на зајам од стране сина породице (*filius familias*-а) који живи у другом месту ради студија пуноважно и без одобрења породичног старешине, и да се у том случају не примењује Мацедова сенатска одлука (C.4.28.5pr; тако и Улпијан у D.14.6.7.13).

Но, иако се о чињеници боравишта (*habitatio*) у праву дакле води рачуна, ипак,

¹² Licandro 2004: 337–339

¹³ D.47.10.5.5 Улпијан, из педесет шесте књиге о едикту: А ако на њуђе земљишти, које власник обрађује, неко упадне, Лабео нећира да њосћоји њужда да њосћоји њужда у користи власника на основу Корнелијевој закона, јер не може свуда имати пребивалишти, то јест њо свим својим вилама. Ја мислим да се овај закон односи на сва боравиштиа у којима оћац њородице стћанује, све и ако њамо неко нема пребивалишти. Узмимо на име да њужди онај који је у Риму ради студија: он свакако нема домицил у Риму ња ићак треба рећи да, ако се силом упадне у њеов дом, има местћа Корнелијевом (закону). То се дакле не ѡрменењује на ѡреноштића или шћале; а ѡрменењује се на они, који стћанују негде шћрајније, све и ако немају ѡамо пребивалиштиа.

не сматра се да студент има пребивалиште (*domicilium*) у месту студија. Лице које је дошло у неко место са намером да тамо заврши студије, тиме не показује вољу да се у месту студија и трајно настани. Ипак, касније се може догодити да се таква воља формира. Једном конституцијом императора Хадријана на коју се Александар Север позива у тексту С.10.40.2pr, о којој не знамо ништа осим да је била у форми епистуле, тј. одговора чиновнику како да реши неки случај из праксе, било је прописано да је потребно да прође десет година да би се сматрало да студент има домицил у месту студија. Ово свакако зато, што тек након протекла наведеног рока може да се сматра да је створена воља за трајним пресељењем.

4. Последице промене домицила студента

Промена домицила може имати значајне и разноврсне правне последице.¹⁴ У нашем тексту С.10.40.2pr император Александар Север указује да ће најважнија бити та да ће студент о коме је реч, ако се буде сматрало да је променио домицил, као становник Лаодикеје, слободног града са италским правом, уживати пореске повластице, које изгледа у свом родном граду не би уживао. Император каже, ако се покаже да прави разлог његовог пресељења нису студије, него жеља да носи мање јавних терета (*munera*), сматраће се да је његов домицил симулиран, и свеједно ће морати их сносити у пуном износу.

Није тешко претпоставити шта је био мотив грађанина који се обратио царској канцеларији, и на чију је представку цар послао одговор. У време династије Севера сенке предстојећих мрачних времена почеле су већ да падају и муниципална елита, декуриони, све је теже подносила терет пореских и других обавеза и покушавала је често да их избегне пресељењем у други град. У римском праву постојало је правно правило да је римски грађанин начелно увек слободан да промени место становања, осим ако му то није изричито забрањено.¹⁵ Те забране односиле су се испочетка на одређене категорије лица која због специфичности свог правног статуса нису могла да напусте место боравка без одобрења, или су имала слободу кретања али је постојала правна претпоставка, понекад практично необорива, да станују у одређеном месту без обзира на стварно место

¹⁴ Месна надлежност судских, пореских и управних органа по правилу се одређује по месту пребивалишта. На пример, одређено лице ће у случају да буде позвано на суд у својству туженог бити у надлежности суда у месту свог пребивалишта, у том месту дужан је да плаћа јавне дажбине, да врши јавне дужности, у њему има право да бира и да буде биран на јавне функције итд. Питање, где једно лице има пребивалиште, може бити значајно и са других аспеката, рецимо код одређивања места исплате у облигационом праву (исплата се по правилу врши у месту пребивалишта дужника), могућности стицања римског грађанства за Латине (који у неким случајевима могу добити римско грађанство ако одређено време станују у Риму), одговорности за штету насталу због повреде пролазника избацивањем или просипањем ствари из вишеспратне стамбене зграде (у ком случају штету треба да плате солидарно сви станари зграде), итд.

¹⁵ D.50.1.31 Marcellus libro primo digestorum *Nihil est impedimento, quo minus quis ubi velit habeat domicilium, quod ei interdictum non sit.* (D.50.1.31 Марцел, из прве књиге дигеста: *Нема сметње, да неко има домицил тамо где жели, осим ако му није забрањено.*)

боравка. То се односи рецимо на удате жене и лица под влашћу патерфамилијаса (који следе пребивалиште мужа односно оца породице - D.50.1.32; D.50.1.22.1), војнике (који имају пребивалиште у местима где су стационаране њихове војне јединице - D.50.1.23.1), особе кажњене прогонством (које имају пребивалиште у месту прогонства - D.50.1.22.3), сенаторе (који по сили закона имају пребивалиште у Риму - D.50.1.22.4-6), или ослобођенике (који следе место пребивалишта патрона - D.50.1.22pr).

Од почетка кризе империје крајем другог века, међутим, доношен је низ прописа којима је ограничавана слобода промене пребивалишта, превасходно из фискалних разлога. Временом ће се таква регулатива ширити на многе слојеве становништва, међутим прве жртве овакве политике били су припадници сталежа декуриона, којима је већ од краја другог века било ограничавано право да мењају пребивалиште. У том смислу посебно је илустративан следећи Улпијанов текст:

D.50.2.1 Ulpianus libro secundo opinionum *Decuriones, quos sedibus civitatis, ad quam pertinent, relictis in alia loca transmigrasse probabitur, praeses provinciae in patrium solum revocare et muneribus congruentibus fungi curet.*¹⁶

5. Закључак.

У рескрипту императора Александра Севера C.10.40.2pr расправља се, да ли лице које се одселило у град Лаодикеју, који се може идентификовати са Лаодикејом у Сирији (данашњом Латакијом), ради студија има пребивалиште у месту студирања? Одговор императора је, да на основу једне раније одлуке Императора Хадријана, лице које се преселило у други град ради студија нема у њему домицил (*domicilium*), осим ако је у њему провело најмање десет година.

Док овај услов не буде испуњен, лице у питању има боравиште (*habitatio*) у месту студија, што носи са собом одређене правне последице. Између осталог, његов стан ужива правну заштиту, његово одсуство са судског рочишта ће бити оправдано и може да буде заступан у судском процесу од стране другог лица, и будући да се на њега не примењује Мацедова сенатска одлука зајмови које узима за потребе студија биће пуноважни и без одобрења патерфамилијаса. Међутим, не сматра се да је променио пребивалиште док се не наврши десетогодишњи рок. Према томе, неће ни уживати пореске повластице које су резервисане за становнике Лаодикеје. Такође, те повластице неће уживати ни ако се докаже да у Лаодикеји није заиста боравио ради студија, него ради избегавања плаћања пореза.

Наведена конституција Александра Севера може се посматрати у ширем контексту економске кризе империје, као једна од мера да се спрече миграције становништва узроковане кризом.

¹⁶ D.50.2.1 Улпијан, из друге књиге мишљења: *Декурионе, за које је доказано да су се напустивши седишта у градовима, којима припадају, одселили у друга места, намесник провинције треба да се побрине да врати у њихову отаџбину и да им одреди адекватне јавне дужности.* Видети и: D.50.1.34; D.50.1.29.

Правни извори:

D.50.1.20; D.50.1.22pr; D.50.1.27; D.50.1.29; D.50.1.31; D.50.2.1; D.5.1.18.1; D.50.1.22.1; D.50.1.23.1; D.50.15.1.3; D.50.1.22.3; D.50.15.8.3; D.50.1.22.4-6; C.4.28.5pr; D.47.10.5.5; D.9.3.1.9; D.14.6.7.13; D.50.1.32; D.50.1.34; C.10.40.2pr; D.4.6.28pr.

Антички писци:

Dio Cassius. *Roman History, Volume I: Books 1-11*. Translated by Earnest Cary, Herbert B. Foster. Loeb Classical Library 32. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.
 Diogenes Laertius. *Lives of Eminent Philosophers, Volume II: Books 6-10*. Translated by R. D. Hicks. Loeb Classical Library 185. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1925.
 Pliny. *Natural History, Volume I: Books 1-2*. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 330. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1938.
 Strabo. *Geography, Volume I: Books 1-2*. Translated by Horace Leonard Jones. Loeb Classical Library 49. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.

Библиографија:

Ayiter, K. „Einige Bemerkungen zum «domicilium» des «filius familias» im römischen Recht“, *Studi Betti* 2, 1962, 73–84.
 Burdese, A. „Voce «Domicilio» [Diritto romano]“, *Enciclopedia del diritto XIII*, 1964, 837–838.
 Chastagnol, A. „Coloni et incolae. Note sur les différenciations sociales à l'intérieur des colonies romaines de peuplement dans les provinces de l'Occident (Ier siècle av. J.-C. - Ier siècle ap. J.-C.)“, *Splendidissima civitas*, 1996.
 Chastagnol, A. „Le problème du domicile légal des sénateurs romains à l'époque impériale“, *Mélanges L. Sédar Senghor*, 1997, 43–54.
 Gaudemet, J. „Les Romains et les 'autres'“, *La nozione di « Romano ». Atti II Sem. 'Da Roma alla Terza Roma'*, 1984, 7–37.
 Licandro, O. „'In ius vocatio' e violazione del domicilio“, *SDHI*, 57, 1991, 205–263.
 Licandro, O. *Domicilium habere. Persona e territorio nella disciplina del domicilio romano*, Torino: Giapicchelli, 2004.
 Longo, G. „Il requisito della convivenza nella nozione romana di matrimonio“, *Ann. Univ. Macerata*, 19, 1955, 269–278.
 Polak, J. M. „The Roman conception of the inviolability of the house“, *Symbolae ad Jus et historiam Antiquitatis Pertinentes J.C. Van Oven Dedicatae*, 1946, 251–268.
 Poma, G. „Incolae: Alcune osservazioni“, *Rivista storica dell'antichità*, 28, 1998, 135–147.
 Rizakis, A. D. „Incolae-Paroikoi: Populations et communautés dépendantes dans les cités et les colonies romaines de l'orient“, *Revue des Etudes Anciennes*, 100, 1998, 599–617.
 Salgado, J. „Contribución al estudio del « domicilium » en el Derecho romano“, *Rev. de Derecho Privado*, 1980, 495–510.
 Visconti, A. „Note preliminari sul 'domicilium' nelle fonti romane“, *Scritti in onore di Contardo Ferrini* 1, 429–442.
 Zilletti, U. „Voce «Incolato» [Diritto Romano]“, *Novissimo Digesto Italiano VIII*, 1962, 541–542.

SAMIR ALIČIĆ
University of East Sarajevo

ON THE CHANGE OF DOMICILE (*DOMICILIUM*) IN ROMAN LAW

Summary

The object of this paper is a constitution of emperor Severus Alexander C.10.40.2pr in which is debated the question of a person who settled in the city of Laodicea, which may be identified with Laodicea in Syria (modern-day's Latakia) for the purpose of pursuing studies there. The question arose, did the student change his domicile (*domicilium*) by moving into another city? The answer of the Emperor, based on an earlier constitution of emperor Hadrian, is that a person who moved to another city for purpose of studies doesn't change domicile, unless passes at least ten years there. The author of these paper analyses the text of the constitution in light of conditions and consequences of the change of domicile in Roman law in the era of Severan dynasty, taking in consideration especially measures enacted by government to limit the freedom of movement of inhabitants of Empire because of economic crisis.

Before of completion of ten-years term, the student has not domicile, but has temporary habitation (*habitatio*) in new place of living, which brings certain legal consequences. His apartment is legally protected as any other private lodging, his absence from processes on courts in his place of domicile is justified and he can be legally represented in processes before the court, and he can take loans for the purpose of financing his studies without the consent of *pater familias*, in which case takes no place *SC Macedonianum*. But only after ten years, the domicile will be legally changed, and until then he will not be entitled to tax exceptions which are granted to the inhabitants of Laodicea. Also, if there will be proved that his main motive to live in Laodicea where not studies at all, but tax evasion, he will not be entitled to tax privileges.

This constitution of Emperor Severus Alexander makes a part of measures of the Roman government directed to limit the freedom of movement of inhabitants of the Empire provoked by economic crisis.

Keywords: Ancient Rome, Law, Roman Law, Domicile, *domicilium*, Change of Domicile, Habitation, *habitatio*.